

Милица
ВЕСЕЛИЧИЋ

САХРАЊИВАЊЕ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА И НОВИЈЕГ ДОБА У ПРАИСТОРИЈСКИМ ХУМКАМА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

УДК: 904:726.821„653/654“(497.11)

АПСТРАКТ: У раду је дат преглед локалитета са праисторијским хумкама у којима је вршено сахрањивање током средњег века и новијег доба. Приложени су резултати истраживања шест хумки у којима су констатовани млађи гробови. Од тога су опиширније приказани резултати истраживања хришћанских гробова из две хумке, јер се овом приликом они први пут објављују. Гробови су датовани у шири временски период од XII до XVII–XVIII века. Уочени су трагови обичаја који су примењивани приликом сахрањивања и повезани су са подацима из етнографске литературе. Сахрањивање у средњовековном и савременом периоду у праисторијским хумкама представља значајну појаву која захтева обимнија проучавања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: чачански крај, хумка, хришћански гробови, гробна конструкција, погребни обичаји, средњи век, XV, XVI, XVII и XVIII век

У чачанском крају документован је и истражен већи број праисторијских хумки из периода бронзаног и гвозденог доба. Показало се да је у неким хумкама вршено секундарно сахрањивање у периоду средњег века, али и касније, у време турске власти, па све до данашњих дана. На територији Чачка и околине није истражен велики број средњовековних и некропола из турског периода, али су резултати истраживања са тих локалитета углавном подробно публиковани. У самом граду истражена је средњовековна некропола из XI–XII века на римским термама,¹ а у порти цркве Вазнесења Христовог, истражена је већа некропола из средњег века и новијег доба на којој се сахрањивало српско и муслиманско становништво.² У дворишту Народног музеја у Чачку откривено је неколико

- 1 Дејан Радичевић, *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXXI, Чачак, 2001, 23–40. (у даљем тексту: ЗРНМ)
- 2 Истраживања у црквеној порти вршена су у више наврата, али целокупни резултати тих истраживања нису објављени. За сада постоје само краћи извештаји са ископавања 1980. и 1986. године: Обренија Вукадин, *Археолошка истраживања у порти цркве Вазнесења Христовог у Чачку*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, 280–281; Обренија Вукадин, „Археолошка истраживања црквене порте у Чачку“, *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и Чачка*, Чачак, 1993, 100–101.

гробова који су датовани у период између 1459. и 1572. године.³ Некропола из XIV–XV века истражена је унутар и око средњовековне цркве на локалитету Црквина у Трнави.⁴ И на локалитету Црквина у Горњој Горевници откривено је неколико гробова унутар и око црквеног објекта који је датован у XIV–XV век. Гробови су били укопавани у темеље цркве, што значи да су млађи, али пошто у њима није било налаза нису могли бити хронолошки одређени.⁵ На још неколико локалитета где су констатовани остаци црквених објеката, забележена су и надгробна обележја која сведоче о постојању некропола на тим местима.⁶ Најзад, значајни подаци о хришћанским сахранама у чачанском крају добијени су истраживањем праисторијских хумки и управо ће о њима бити речи у овом раду.

На шест локалитета на којима су истраживане хумке документовани су и накнадно укопавани хришћански гробови: Гушевац у Мрчајевцима, Бабињак у Доњој Краварици, Гротница у Гучи, Велико поље у Јанчићима, Умке у Атеници и Орница у Гучи.⁷

Гушевац у Мрчајевцима⁸

На овом локалитету су истражене три хумке из старијег гвозденог доба (VI–V век пре нове ере). На простору све три хумке (хумка I, II и III) сахрањивало се хришћанско становништво у средњем веку и новије доба. Такође је утврђено да је сахрањивање вршено и на простору између хумки I и II, док је простор између хумки II и III остао неистражен, па се не зна да ли је и на том делу локалитета било гробова.

- 3 Александра Бабић, Гордана Јеремић, *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977. године*, ЗРNM XXXVI, Чачак, 2006, 49–62.
- 4 Оливера Марковић, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*, ЗРNM XXI, Чачак, 1991, 37–45.
- 5 Оливера Марковић, *Средњовековна црква у Горњој Горевници*, Гласник Српског археолошког друштва 6, Београд, 1990, 150–154; *Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају*, ЗРNM XXV, Чачак, 1995, 36. Овде се наводи да су током првих истраживачких радова констатована два гроба који су поремећени укопавањем темеља цркве, што значи да је било и старијих гробова од цркве.
- 6 Оливера Марковић, *Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају*, 33–45.
- 7 Са локалитета Гушевац, Бабињак, Гротница и Велико поље већ су објављени резултати истраживања млађих гробова.
- 8 Лидија Никитовић, *Налазишта из гвозденог доба у околини Чачка*, ЗРNM XXVII, Чачак, 1997, 14–16; Милорад Стојић, *Локалитет Гушевац, резултати истраживања гробова из гвозденог доба*, ЗРNM XXVII, Чачак, 1997, 27–35; Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима*, ЗРNM XXX, Чачак, 2000, 61–110.

У хумци I истражено је 74, у хумци II 62, у хумци III 58 и на простору између хумки I и II 3 гроба. Дакле, укупно 197 гробова. Међутим, на некрополи је сигурно било више гробова, јер су приликом ископавања хумке I пронађени предмети из поремећених гробних целина. Укопавање покојника на некрополи вршено је у правилним редовима, а покојници су сахрањивани у обичне земљане раке без гробне конструкције. Изузетак представља један гроб са гробном конструкцијом од камена који је првобитно коришћен приликом праисторијске сахране. Такође је документовано да је у више гробова тај камен постављан уз различите делове скелета или појединачно или по неколико комада.

Утврђено је често коришћење надгробних обележја која се могу везати за млађи хоризонт сахрањивања. На самом почетку истраживања споменици нису били видљиви, али су већ тада у знатној мери били дислоцирани и развучени са локалитета. На основу надгробних споменика који нису били поремећени, утврђено је да су били полагани хоризонтално изнад гроба (у виду камених блокова или плоча) или усправно постављани (аморфни и плочасти усадници или обликовани квадери). Орнамената је било само на неколико споменика (мотив крста, јелена, лунуласти и звездасти мотиви), а на једном споменику се налазио непрогумачен натпис.

Сахрањивање покојника је вршено по уобичајеној хришћанској оријентацији запад-исток (глава на западу, а ноге на истоку), али је у већини гробова уочено одступање према северу и југу. Само је у 17 гробова утврђена потпуно правилна оријентација у правцу запад-исток. Покојници су полагани у опруженом положају са рукама савијеним у лактовима и положеним на тело на различите начине. Лобање су у већини случајева биле окренуте у страну услед притиска засуте земље. Релативна дубина гробова се кретала од пола до два метра.

Анализом гробних налаза утврђено је да су постојала два хоризонта сахрањивања. Старији је датован у XII–XIII век, а млађи у шири временски период од XIV–XV века, па до краја XVII или почетка XVIII века. Налази у гробовима су били прилично скромни и евидентирани су већином на простору хумке I, неколико на простору хумке II, док у хумци III у гробовима уопште није било налаза. Највише је документовано накита за украшавање главе и то су обичне карике од бронзане жице, карике са коленцима, наушнице са ажурираном јагодом, наушнице са биконичном јагодом и наушнице са три јагоде. Сви наведени типови припадају старијем хоризонту сахрањивања. Од осталих украса нађени су само један прстен и једна апликација који се такође везују за старији хоризонт. У млађим гробовима налажена су различита дугмад, игле и украсне апликације. Од прилога је налажен турски новац из друге половине XV и XVI века и један мањи лонац који је вероватно представљао гробни прилог. Лонац је датован у старији хоризонт сахрањивања. Током ископавања хумки спорадично су налажени фрагменти посуда који би се такође могли протумачити као остаци гробних прилога, а можда и као доказ о погребној даћи. У неким гробовима су пронађени остаци угљенисаног дрвета који се

повезују са обичајима практикованим приликом сахрањивања. Занимљиво је да је у једном гробу нађено више праисторијских перлица од ћилибара које су секундарно стављене као гробни прилог.

Бабињак у Доњој Крварици⁹

Истражене су три хумке (хумка 1, 2 и 3) из раног и средњег бронзаног доба. У хумци 1 откривен је један, а у хумци 2 два скелетна гроба који су опредељени као хришћански, док их у хумци 3 није било.

У хумци 1 откривена је праисторијска централна гробна конструкција у облику саркофага, али без остеоолошког материјала. Реч је, дакле, о кенотафу. Хришћански гроб откривен је у сегменту Ц, на 2 m удаљености од центра. Релативна дубина гроба износила је 0,45 m. Скелет је био потпуно оштећен, оријентисан у правцу запад-исток. На основу величине костију утврђено је да се ради о дечијем скелету. У пределу грудног коша нађени су остаци угљенисане материје, а у гробу није било никаквих налаза. (сл. 1)

И у хумци 2 је откривен камени саркофаг у центру хумке, али са траговима костију, једно спалиште са остацима костију и два хришћанска гроба.

Гроб 1 је откривен у сегменту Ц, на 2 m удаљености од центра, исто као и гроб из хумке 1. Скелет је био у доста оштећеном стању, оријентисан у правцу запад-исток са незнатним одступањем према северу. Према очуваним костима констатовано је да је у питању скелет млађе особе. Лобања је била окренута на десну страну, руке савијене у лактовима (лева је стављена на стомак, а десна на груди). Релативна дубина гроба није забележена. У гробу није било налаза, али се помиње да је поред вилице нађен и комадић калцинисане кости. (сл. 2)

Гроб 2 откривен је у центру хумке и био је укопан у праисторијски камени саркофаг који га је једним делом оштетио. Неколико плоча са саркофага искоришћено је за ограђивање гроба, јер су биле постављене код главе и десне руке покојника. Изнад гроба, односно преко покојника, било је неколико наслаганих плоча које су утицале на деформацију скелета. Релативна дубина гроба износила је 0,65 m. Глава и део грудног коша су лежали у североисточном делу камене конструкције. Лобања је била окренута на десну страну, десна рука опружена уз тело, а лева на стомаку. У гробу није било никаквих налаза. (сл. 3)

Приликом скидања 4. откопног слоја у хумци 2, на дубини од 0,53 m, нађена је једна бронзана карика. Иако потиче из слоја, може се претпоставити да представља налаз из поремећеног гроба. Карика је отворена на горњем делу, а направљена је од савијене бронзане жице кружног пресека. Један крај је дебљи

9 Катарија Дмитривић, *Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Крварици*, ЗРHM XXIV, Чачак, 2004, 9–20.

и равно се завршава, а други је мало тањи и оштећен је. Пречник карике је 2,8 x 3,1 m, а дебљина жице је око 2 mm – инв. бр. 637. (сл. 4)

С обзиром да су у хумци констатоване праисторијске сахране из бронзаног доба и хришћанске сахране, не можемо сигурно рећи којим гробовима карика припада. Овако једноставан тип украса могао је бити коришћен и у бронзаном добу и у средњем веку. У бронзанодопском материјалу срећу се различите врсте накита од увијене бронзане жице, разне наруквице, привесци, украси за косу... Можда ова карика представља део неког комада накита из овог периода или је једноставно коришћена у оваквом облику као украс. Са друге стране, једноставне карике од бронзане жице чест су инвентар у средњовековним гробовима, поготово на некрополама сиромашнијег сеоског становништва. Овакве карике су у средњем веку обично ношене као украс у коси (слепоочничарке) или су биле качене на мараму или траку, а неки примерци који имају карику чији су крајеви стањени, ношени су као минђуше провучене кроз ухо.¹⁰ Занимљиво је да су у близини места где је нађена карика, документована два већа камена испод којих су се налазили трагови гара, али остаци костију се не помињу.¹¹ Могуће је да је у хумци било још бронзанодопских или хришћанских гробова који су временом поремећени и уништени, јер су се налазили плитко испод земље.

Гротница у Гучи¹²

На локалитету Гротница истражене су три хумке (хумка III, IV и IX) које су датоване у период средњег бронзаног доба. Значајан је податак да су се ове хумке налазиле на простору савременог гробља и око њега. Приликом систематског рекогносцирања Драгачева 1955. године овде је документовано 11 хумки, од којих су наредне године истражене 3 које су биле очуване.¹³ Само је у хумци IX констатован један хришћански гроб.

У овој хумци је истражено пет гробова (од тога су четири из периода бронзаног доба, а један је хришћански). Гроб је откривен у сектору Б, око 3 m североисточно од постављеног центра хумке, на релативној дубини од 0,34 m. Гроб је био оријентисан у правцу запад-исток са незнатним одступањем према северу. Скелет је делимично очуван. Покојник је био сахрањен у опруженом

10 Гордана Марјановић-Вујовић, *Трњане – српска некропола (крај XI – почетак XIII века)*, Београд, 1984, 78.

11 Подаци су преузети из теренског дневника са ископавања.

12 Лидија Никитовић, Растко Васић, *Гротница у Гучи – некропола под хумкама из бронзаног доба*, Зборник Народног музеја XVIII – 1, Београд, 2005, 123–140.

13 Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗРHM IV, Чачак, 1973, 166.

положају, са рукама савијеним у лактовима и прекрштеним на грудима. Лобања је била окренута на леву страну. У гробу није било никаквих налаза. (сл. 5)¹⁴

Треба напоменути да су и праисторијски гробови у хумци IX регистровани врло плитко као и овај хришћански. У прошлости је висина хумке сигурно била знатно већа јер је земља са ње развучена, па се зато ове дубине укопавања не могу сматрати првобитним.

Велико поље у Јанчићима¹⁵

Истражена је једна хумка у којој су регистроване три гробне целине. Материјал из хумке је датован у период раног и средњег бронзаног доба.

Један хришћански гроб откривен је у југозападном делу хумке, у сегменту Б, око 1 m од центра, на релативној дубини од 0,22 m. Скелет је био доста оштећен, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 20° ка северу. У гробу није било налаза нити је документована гробна конструкција. Кости руку су готово потпуно уништене, али је очувана лева подлактица која је положена у пределу стомака, што указује на хришћанску сахрану. (сл. 6)

У теренском дневнику се помиње да је у пределу карлице овог скелета, са десне стране, нађен један камен заобљене површине, а још неколико је откривено у близини гроба. Вероватно су припадали оштећеној каменој конструкцији централног праисторијског гроба (гроб 2) и могли су бити коришћени за ограђивање накнадно укопаног хришћанског гроба. У дневнику се још помиње да се приликом ископавања површинског слоја хумке, у сегменту Д, наилазило на ситне комаде костију.

Умке у Атеници

На овом локалитету истражене су две хумке (хумка I и II) из периода старијег гвозденог доба, с краја VI и почетка V века пре нове ере. Приликом истраживања хумке I откривена је мања хришћанска некропола са 24 гроба која је делимично оштетила централну камену праисторијску конструкцију.¹⁶ (сл. 7) У хумци II нису документовани млађи гробови.

14 Подаци о гробу допуњени су чињеницама из теренског дневника.

15 Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, ЗРНИМ XXVI, Чачак, 1996, 25–31.

16 Милена Икодиновић, Борислав Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак, 1966, 3. Овде је наведено да је истражено 25 хришћанских грובה. Међутим, према теренском дневнику било их је 24, а не 25. То се потврђује и на цртежу из теренске документације где су нацртани основа хумке, централна гробна конструкција и накнадно укопани хришћански гробови.

Опис гробова

Гроб 1 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,23 m у односу на лобању.¹⁷ Оријентисан је у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Скелет је делимично очуван, опружен је на леђима, док су руке савијене у лактовима и положене на груди. Лобања је склизнула са првобитног положаја на леву страну. Са њене десне стране постављена је једна плоча од шкриљца. У пределу стомака, на прсту леве шаке, нађен је прстен израђен од бронзе. (сл. 8 и 9) Прстен има тракасту карику и наглашену главу украшену урезаним орнаментом у облику два спојена правоугаоника унутар којих је по једна полукружна линија. Око овог орнаментa су зракасто распоређени зарези, а и на рамену прстена су урезана по три зареза. Пречник карике је 2,2 cm, а пречник главе је 1,1 cm – инв. бр 1083. (сл. 16)¹⁸

Са леве стране лобање нађене су 62 расуте перлице. Све су ваљкастог облика, пречника 2–3 mm. Од тога су 52 од беле пастозне масе, 6 је црних, 2 су зелене, а 2 су од провидног стакла. (сл. 15)

Гроб 2 је откривен у сегменту А. Релативна дубина гроба није забележена. Гроб је оријентисан у правцу запад-исток са извесним одступањем према северу. Скелет је готово потпуно уништен. Делимично су очуване лобања и кости руку на основу којих је закључено да је реч о дечијем гробу.¹⁹ Гробних налаза није било.

Гроб 3 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,54 m у односу на лобању. Оријентисан је у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Од скелета је очувана само лобања на основу које је закључено да је у питању дечији гроб који је потпуно ограђен овалном конструкцијом од мањих камених плоча и облутака. Гробних налаза није било.

- 17 Кота је измерена само на лобањи, тако да је узета релативна дубина у односу на њу, али би свакако дубина била већа да је измерен ниво на коме је лежао покојник, односно да је измерена нека кота поред скелета. То је случај и са гробовима 3 и 5. За гробове 2 и 15 није узета ниједна кота, тако да се дубина укопавања не може одредити. Код свих осталих гробова узимане су увек три коте: једна на лобањи, друга на карлици или поред ње и трећа поред ногу. Релативну дубину смо увек израчунавали према коти која је узимана поред ногу скелета у односу на врх хумке.
- 18 Марина Котарац, *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Чачку*, ЗРNM XXXVII, Чачак, 2007, 52, кат. бр. 7, ТП/7. Током дугог низа година, од 1958 до 1959, када су истраживане хумке у Атеници, изгубљени су подаци о месту налаза овог прстена, па је објављен као да потиче са непознатог налазишта. Међутим, у теренском инвентару са овог локалитета, налази се цртеж прстена који по изгледу и димензијама сасвим одговара прстену који је објављен. Поред тога, постоји и фотографија детаља из гроба 1 са прстеном који је нађен *in situ*, и у теренском дневнику се наводи да је у овом гробу на прсту леве шаке нађен бронзани прстен.
- 19 Антрополошка анализа скелета са некрополе није извршена, али се у теренском дневнику наглашавало, на основу величине костију, када је реч о дечијем скелету.

Гроб 4 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,77 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Гроб је био делимично поремећен јер га је претходно оштетио власник имања, због чега су и започета ископавања на овом локалитету. Покојник је опружен на леђима, са рукама савијеним у лактовима и прекрштеним на грудима. Лобања је положена на десну страну. Гроб је ограђен каменом – три су постављена уз кости леве руке и леву страну лобање, а са друге стране, уз десну ногу и стопала, постављено је девет комада необрађеног камена. Констатовани су трагови дрвета који показују да је покојник био положен у сандук. У пределу груди откривени су делови одеће.

У питању су два комада тканине од вуне која је обојена светломрком и црвенкастом бојом. Кроз средину је провучена украсна метална жица од које се рачва неколико мањих жица. Пронађено је и неколико мањих комада украсне жице који су нађени уз вунену тканину.²⁰ (сл. 17)

Гроб 5 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,59 m у односу на лобању. Оријентисан је у правцу запад-исток са извесним одступањем према северу. Од скелета су очувани само лобања и кости леве и десне надлактице на основу којих се може закључити да је у питању дечији гроб. Констатовани су трагови дрвета од сандука. Гробних налаза није било.

Гроб 6 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,73 m. Скелет је потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и положене у пределу стомака.²¹ Покојник је сахрањен у дрвеном сандуку од кога су се очували већи делови поклопца. Гробних налаза није било.

Гроб 7 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,74 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и положене на груди. И у овом гробу су констатовани остаци сандука, али у мањим траговима у односу на гроб 6. Поред тога, гроб је са дужих страна био ограђен необрађеним каменом и каменим плочама, по четири са обе стране. Једна плоча је била већих димензија,

20 Захваљујем на помоћи приликом одређивања врста тканина из гробова 4 и 7 конзерватору из Народног музеја у Чачку Слободану Богојевићу, препаратору Радмили Узелац из Етнографског музеја у Београду, као и Снежани Шапоњић-Ашанин, етнологу из Народног музеја у Чачку, на предлозима за претпоставке који би делови одеће могли бити остаци тканина из ових гробова.

21 Положај руку смо наводили на основу фотографија, пошто у теренској документацији постоје само цртежи гробова 1, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13 и 15, док су скоро сви они фотографисани. Такође, положај руку скелета на ситуационом плану хумке се у неколико случајева не поклапа са положајем руку на фотографијама.

положена са десне стране скелета, и можда је могла бити надгробно обележје.²² (сл. 10) Према опису, плоча је на једном крају била проширена и на том делу се налазио урезан неправилан круг који је уз унутрашњу страну имао урезе у виду трепљица. Унутар круга је био урезан већи крст и четири мања крста у сваком сегменту. Дужина плоче је износила око 0,70 m, што се може закључити на основу цртежа гроба. Оваква плоча је могла бити надгробно обележје које је временом дислоцирано или, пак, секундарно употребљен надгробник који је искоришћен за ограђивање гробне раке.

Од предмета је, у пределу доњег дела потколеница, код чланака, нађено преко 500 ситних перлица, као и делови одеће. Све перлице су округлог и ваљкастог облика, пречника око 1–2 mm, од беле пастозне масе. (сл. 19) Истог су облика, само нешто ситније у односу на перлице из гроба 1. Од одеће су очувани делови украсне металне жице и један мањи део тканине од лана са украсним гајтаном црвене боје. На том фрагменту од лана налази се и једна гвоздена петља која је вероватно служила да се закачи копча која је стајала са друге стране, а која овде недостаје. (сл. 18)

Гроб 8 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,77 m. Од скелета је очувана само лобања. Констатовани су трагови дрвета од сандука и овална камена конструкција која је ограђивала гроб са свих страна. Неколико комада камена лежало је и на самом гробу. Иако готово цео скелет недостаје, на основу положаја гробне конструкције може се претпоставити да је био потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Гробни налази нису документовани.

Гроб 9 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 0,97 m. Скелет је потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Кости су лоше очуване. Скелет је опружен на леђима, а лобања је положена на потиљак. Недостају обе подлактице на основу којих би се одредио положај руку. Откривени су трагови поклопца сандука. У гробу није било налаза.

Гроб 10 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,98 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са већим одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је окренута на леву страну, а руке савијене у лактовима и положене у пределу стомака. И у овом гробу су документовани трагови дрвеног сандука, а са десне стране скелета био је постављен ред од пет већих комада необрађеног камена. Од налаза је констатован део суда који је нађен са леве стране скелета, изван сандука, чија се ивица назирала на основу трагова дрвета. (сл. 11)

У питању је фрагмент дна лонца са мањим делом зида, грубе фактуре, са примесом песка. Боја печења је тамномрка, а на спољашњој страни је

22 Плоча је једним делом била у северном профилу источног крака хумке и делимично је откривена када је истражен гроб 7, али је цела откривена тек пошто је истражен гроб 16, који се налазио у источном краку хумке. Тек када је цела плоча извађена, видело се да је реч о надробном споменику. У документацији не постоји њен цртеж, али постоји цртеж и фотографија гроба 7 где се види њен део, али без орнамента.

црвенкасти премаз са траговима горења. Са унутрашње стране дна налазили су се прилепљени комади угљенисаног дрвета.

У гробу 11 део скелета је откривен у сегменту Б, а део у јужном краку хумке, на релативној дубини 0,78 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са благим одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, руке су савијене у лактовима и положене у пределу стомака. Гробни налази нису документовани.

Гроб 12 је откривен у сегменту А, на релативној дубини 1,19 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. Кости су делимично очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке савијене у лактовима (десна је положена на груди, а лева на стомак). Гроб је делимично ограђен каменом. Изнад главе је констатована једна вертикално постављена камена плоча за коју у теренском дневнику не постоје подаци да ли је имала некакав украс. (сл. 12) Уз леву руку и десну ногу постављена су по два–три камена. Гробних налаза није било.

Гроб 13 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 1,04 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Кости су изузетно лоше очуване, док су делимично добро очуване лобања и дуге кости. Недостају подлактице, тако да се не може утврдити положај руку. Гробних налаза није било.

Гроб 14 је откривен у сегменту Б, на релативној дубини 0,85 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Очувани су само лобања и обе надлактице на основу којих је закључено да је реч о дечијем гробу. Гробних налаза није било.

Гроб 15 је откривен у сегменту А. Гроб није котиран, па релативна дубина није забележена. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са благим одступањем према југу. Доста добро је очуван. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке савијене у лактовима и постављене на стомак. Гробних налаза није било.

Гроб 16 је откривен у источном краку хумке на релативној дубини од 0,62 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са благим одступањем према северу. У питању је најбоље очуван дечији скелет на некрополи. Скелет је опружен на леђима, а лобања је окренута на леву страну. Уз лобању је, са леве стране, постављен један мањи камен. Недостају обе подлактице на основу којих би се утврдио положај руку. Констатовани су делови дрвеног сандука. Гробних налаза није било.

Гроб 17 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,77 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке савијене у лактовима и прекрштене на грудима. Са леве и десне стране су, уз лобању и руке, постављена по два–три камена. Гробних налаза није било.

Гроб 18 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,68 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са знатним одступањем према југу. Кости су

добро очуване. Скелет је потпуно укопан у праисторијску камену конструкцију. Опружен је на леђима, а лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима (лева рука је положена на стомак, а десна на груди). Гробних налаза није било. (сл. 13)

Гроб 19 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,79 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, а лобања је окренута на десну страну. Руке су савијене у лактовима (десна рука је положена на груди, а лева на стомак). Гроб је ограђен каменом конструкцијом, осим са десне стране, уз руку. Гробних налаза није било.

Гроб 20 је откривен у сегменту Д и био је потпуно укопан у праисторијску камену конструкцију. Релативна дубина гроба је 0,81 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са благим одступањем према северу. Кости су изузетно добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је окренута на леву страну, а руке савијене у лактовима и положене на груди. Гробних налаза није било.

Гроб 21 је откривен у источном краку хумке на релативној дубини 1,03 m. Скелет је оријентисан у правцу запад-исток са извесним одступањем према северу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, а лобања је окренута на десну страну. Руке су савијене у лактовима (десна рука је положена на стомак, а лева на груди). Гробних налаза није било.

Гроб 22 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 0,79 m. Скелет је изгледа потпуно оријентисан у правцу запад-исток. Делимично су очувани само лобања и кости надлактице. На основу величине лобање утврђено је да се ради о дечијем скелету. Гробних налаза није било.

Већи део гроба 23 откривен је у западном краку хумке, а мањи део у сегменту Д. Скоро цео је укопан у праисторијску камену конструкцију. Релативна дубина гроба је 0,89 m. Покојник је оријентисан у правцу запад-исток са већим одступањем према југу. Кости су добро очуване. Скелет је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и прекрштене на стомаку. Гробних налаза није било. (сл. 13)

Гроб 24 је откривен близу постављеног центра хумке и већим делом се налазио у западном краку. Био је потпуно укопан у праисторијску камену конструкцију. Оријентисан је у правцу запад-исток са извесним одступањем према југу. Релативна дубина гроба је 0,72 m. Скелет је прилично добро очуван. Положен је на леђа, са лобањом на потиљку. Руке су савијене у лактовима (лева је положена на карлицу, а десна на стомак). После чишћења гроба установљено је да је рака прилично правилно усечена у камену праисторијску конструкцију. (сл. 14) Гробних налаза није било.

На хумци I развијала се мања сеоска некропола. Треба узети у обзир да хумка I није истражена у потпуности, јер је простор између централне праисторијске конструкције и периферног каменог прстена испитан контролним рововима, па је могуће да је и на том простору било још гробова. Такође, није испитан ни терен око саме хумке. Сахрањивање је вршено по основној оријентацији запад-

исток са честим одступањем према северу и у неколико случајева према југу. Од укупно 24 гроба само су 4 потпуно правилно оријентисана, док је код 16 гробова констатована девијација према северу, а код 4 према југу. Одступање од основне оријентације у вези је са сменом годишњих доба и померањем места на коме излази сунце, јер се лети место изласка помера ка северу, а зими ка југу. Покојници су укопавани у обичне раке које су у неким случајевима биле ограђене каменом са праисторијске гробне конструкције. Полагани су у опруженом положају са главом ослоњеном на потиљак или је глава окренута на леву или десну страну услед притиска засуте земље. Положај руку код свих скелета је у пределу стомака или на грудима, док је у мањем броју случајева једна рука на стомаку, а друга на грудима.

Камена гробна конструкција документована је у 8 гробова (гробови 3, 4, 7, 8, 10, 12, 17 и 19). Од тога су два гроба била потпуно ограђена овалном каменом конструкцијом (гробови 3 и 8), док су остали били само делимично ограђени. У гробовима 1 и 16 уз лобању је била постављена једна камена плоча. Не зачуђује појава камене гробне конструкције и појединачног необрађеног камена у гробовима, с обзиром да су гробови укопавани у централну праисторијску конструкцију и око ње. У 8 гробова су констатовани остаци дрвета на основу којих је утврђено да је сахрањивање вршено у сандуцима (гробови 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 и 16). Уз гроб 7 нађена је једна плоча која је представљала надгробно обележје. На плочи је био урезан круг унутар кога су се налазили један већи и четири мања крста. Овакав мотив крста у кругу често је коришћен на усадницима – стелама у области Раса где су датоване у период XV–XVI века, а релативно је чест мотив и на усадницима из западне Србије.²³ У гробу 12 нађена је једна вертикално постављена камена плоча изнад главе покојника, али се гроб налази на дубини од 1,19 m, па је јасно да је плоча део гробне конструкције.

Релативне дубине гробова су се кретале од 0,23 m до 1,19 m, с тим да су само три гроба имала дубину већу од 1 m. Дубине гробова изражавају однос између врха хумке и коте гроба, па не одговарају првобитним дубинама гробних рака, јер треба имати у виду да је земља са хумке временом била развучена ка периферним деловима и да је хумка некад била виша. Током истраживања некрополе није констатовано преклапања гробова.

На некрополи је било мало налаза. Остаци одеће нађени су у гробовима 4 и 7. У гробу 4 нађени су вунени остаци са украсном жицом²⁴ који представљају

23 Јелена Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд, 1996, 80, 100–101, 156, 169. (сл. 25, 32); Емина Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, Београд 2005, 62.

24 Приликом описа тканина користили смо термин украсна жица за коју се често користи и друго име – срма. Срма је метална жица којом се украшавала српска ношња током XIX и почетком XX века. Пошто неки налази са некрополе упућују на датовање некрополе у позни средњи век и период XVI века, сматрамо да није адекватно за тај период користити термин срма. У сваком случају, потребно је извршити детаљну анализу тканине како би се извело поузданије датовање.

део одевног предмета који се носио преко груди. У гробу 7 нађени су, у пределу чланка, остаци украсне жице и комад ланене тканине са једном гвозденим петљом са неколико стотина ситних перлица. Пошто су уз жицу констатовани и остаци лана са једном петљом, могло би се претпоставити да су у питању остаци неке дуже кошуље, ланених панталона или сукње који су се закопчавали помоћу гвоздених копчи. Перлице су као украс могле бити нашиване на сукњу или чарапе. Не можемо одредити да ли остаци одеће из гроба 4 припадају мушкој или женској одећи, док би у случају гроба 7 перлице указивале да је пре реч о женској особи. Датовање тканина из некропола је отежано ако у гробовима не постоје још неки налази који су хронолошки индикативни, а управо је то случај са остацима тканина из Атенице. Аналогије за вунену тканину са украсном металном жицом из Атенице налазимо на некрополи у Напрељу код Новог Пазара. На основу гробне плоче која је констатована изнад гроба, остаци ове вунене тканине датовани су у почетак XV века.²⁵ Остаци тканине, односно украсне жице (срме) откривени су и у једном гробу на Гушевцу, у хумци III.²⁶ Иако у овом гробу није било налаза, може се претпоставити да је гроб припадао млађем хоризонту некрополе (од XIV–XV до краја XVII века), с обзиром да се остаци тканине са жицом не јављају у гробљима пуног средњег века.

У гробовима 1 и 7 нађене су перлице које су у гробу 1 биле део огрлице, а у гробу 7 су украшавале, како смо рекли, сукњу или чарапе. У гробу 1 нађен је прстен који се на основу идентичних аналогних примерака датује у XIV век.²⁷ Међутим, прстен је могао бити стављен у гроб и током XV, а можда и у XVI веку. Видели смо да је на некрополи у Атеници документован и један надгробни споменик који се може датовати у XV–XVI век. Међутим, није сигурно да ли је он представљао дислоцирано гробно обележје гроба 7 или је коришћен као део камене конструкције која је ограђивала гроб. Дакле, хришћанску некрополу на праисторијској хумци у Атеници можемо датовати у период XIV–XVI века, на основу прстена и надгробног споменика, с могућношћу да је трајала и у каснијим периодима (у XVII или XVIII веку) због остатака одеће за које нисмо сигурни ком времену припадају.

Фрагмент посуде који је нађен уз гроб 10 може да указује на остатак неког обичаја који се примењивао приликом сахране умрлог. Код српског народа се дуго после примања хришћанства задржао обичај стављања прилога у виду хране уз покојника. Понекад су прилози који се шаљу на други свет уништавани и тако стављани у гроб, јер постоје подаци да су се разбијале посуде у којима

25 Драгица Премовић-Алексић, *Напреље – остаци средњовековне цркве и некрополе*, Новопазарски зборник 12, Нови Пазар, 1988, 36, Т. III (у даљем тексту: НПЗ)

26 Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље...*, 87, гроб 191. У теренском дневнику наводи се да су нађени остаци срме који упућују на остатке мушке одеће.

27 Марина Котарац, *н. д.*, 52, 58.

су доношени вино, зејтин или жито на гробље.²⁸ Забележено је да је у околини Тузле, још средином XX века, постојао обичај да се разбије лонац или тањир са пшеницом, након што је покојник похрањен у гроб.²⁹ Разбијени делови посуда нађени су у гробовима на некрополи у Миријеву и на некрополи под стећцима у Бискупу код Коњица, што такође указује на овај стари обичај.³⁰ На Гушевцу у Мрчајевцима налажени су фрагменти посуда који су окарактерисани као остаци гробних прилога.³¹ Када је у питању фрагментована керамика из слоја, не можемо да будемо сигурни да ли су у питању остаци гробних прилога који су због накнадног укопавања поломљени или је у питању ритуално разбијено посуђе. Фрагмент из гроба 10 јасно показује да је у гроб као прилог циљно стављен део поломљеног суда. Уз овај фрагмент су нађени и делови угљенисаног дрвета који су стављени у гроб и који показују да се на гробљу ложила ватра због спремања хране или неког обреда који се примењивао приликом сахране.

Одсуство накита у гробовима указује на сиромаштво становништва које се овде сахрањивало. Недостају украсне игле за косу, апликације, почелице и дугмета који су били саставни део у украшавању и одевању током XV, XVI и XVII века. Међутим, на основу остатака одеће украшене металном жицом може се закључити да се сахрањивало у свечаној одећи. Постоје подаци да су Горња, Доња и Средња Атеница биле настањене муслиманима у XV–XVI веку, али да су воденице биле у власништву хришћана.³² Ако су воденице у Атеници и даље биле хришћанске, може се претпоставити да им је било дозвољено да користе своја стара места за сахрањивање. На овој некрополи можда су се сахрањивали припадници једне породице током више генерација.

Орница у Гучи

На овом локалитету истражена је једна већа хумка из периода раног бронзаног доба. У њој нису констатоване праисторијске сахране, већ само површина са горелом земљом и једно ватриште са мало налаза керамике и кременог оруђа. У ову хумку су накнадно укопана два хришћанска гроба.³³ (сл. 20)

- 28 Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија* 5, Београд, 1994, 118.
- 29 Marko Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupi kod Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XII, Sarajevo, 1957, 132. (у даљем тексту: GZM)
- 30 Марија Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд, 1960, 10.; Marko Vego, н. д., 132.
- 31 Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље...*, 94.
- 32 Ахмед С. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије у XV и XVI веку*, књ. I, Чачак, 1984, 487; Радован М. Маринковић, *Становништво Атенице*, ЗРNM XXVIII, Чачак, 1998, 97.
- 33 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *Мојсиње: некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002, 15; Катарина Дмитриновић, *Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву*, ЗРNM XXXVI, Чачак, 2006, 16. У овим радовима само је поменуто постојање хришћанских гробова, али они нису описивани.

Гроб 1 је откривен у сегменту Ц, на релативној дубини 1,33 m. Оријентисан је у правцу северозапад-југоисток са главом окренутом према северозападу. Скелет је делимично очуван. Покојник је положен директно на земљу, опружен на леђима. Лобања је оштећена и благо је окренута на леву страну. Руке су благо савијене у лактовима и прекрштене на стомаку. У земљи је, непосредно изнад скелета, било трагова угљенисане материје. У гробу је било неколико налаза који указују да је вероватно реч о женском скелету.

Испод дислоциране доње вилице, у пределу груди, откривено је једно мање дугме од бронзаног лима. Округлог је облика, израђено од две полукалите залемљене хоризонтално. По средини и на врху има петљицу од бронзане жице. На горњој полукалоти налази се мали кружни отвор. Пречник дугмета је 0,6 cm. (сл. 23)

Уз десну надлактицу, са унутрашње стране, откривен је фрагментовани напрстак за шивење (сл. 21) коничног облика у виду шире карике израђене од искуцаног бронзаног лима. На горњем делу је оштећен. По целој површини налази се украс од утиснутих троугаоних удубљења у пет редова. Висина на најбоље очуваном делу напрстка је 1,4 cm, а пречник износи 1,8 cm. (сл. 23)

У пределу груди, приликом чишћења гроба, у земљи су нађене три мале златне алке. Две алкице су правилног кружног облика, а једна је спљоштена, јер је деформисана приликом откривања. Дебљина карика алки је свега 0,5 mm, док пречник износи 0,4 cm. (сл. 23)

И гроб 2 је откривен у сегменту Ц, непосредно уз гроб 1, на релативној дубини 1,50 m. Оријентисан је у правцу запад-исток са минималним одступањем према северу. У питању је добро очуван скелет вероватно мушке особе.³⁴ Покојник је опружен на леђима, лобања је положена на потиљак, а руке су савијене у лактовима и прекрштене на стомаку. Преко костију су откривени интензивни остаци угљенисаног дрвета које је врло танко и порозно и подсећа на кору дрвета. Ког овог гроба, за разлику од претходног, документована је гробна рака која се оцртавала због угљенисаних остатака. (сл. 22)

У пределу потколеница, пронађено је шест гвоздених копчи и две петље за које се не може поуздано рећи да ли су служиле за качење тих копчи или су имале неку другу, можда само украсну, функцију.³⁵ Копче на једном крају имају по два мала кружна отвора за пришивање, а на другом крају савијену кукицу. Петље су неправилног кружног облика. Дужина копчи је око 2 cm, а пречник петљи је око 1,2 cm. (сл. 24)

34 Антрополошка анализа скелета није извршена, али се у теренском дневнику наводи да је гроб 2 мушки, зато што је скелет потпуно очуван, па се на основу главних маркера на скелету одредио пол. За разлику од гроба 2, гроб 1 је делимично очуван, али се на основу налаза претпоставља да је гроб женски.

35 Ови налази нису конзервирани због тога што су у великој мери кородирани, па је постојала могућност да буду потпуно уништени. Због тога није сигурно да ли су ове петљице имале преграду, како се чини, или је у питању само корозија.

Приликом ископавања сегмента Ц, у трећем откопном слоју, где су истражена и ова два гроба, нађена су два фрагмента керамике за која се не може поуздано рећи да ли су били део неког лонца, крчага или бокала. Један фрагмент представља горњи део суда са мањим делом који прелази у обод, црвене боје печења, рађен на брзом витлу. Са спољашње стране су у траговима очувани бели премаз (енгоба) и жуто-зелена глеђ преко. На доњем делу фрагмента су видљиви трагови горења. Други фрагмент је од истог суда и то је корен дршке који је такође украшен жуто-зеленом глеђи. (сл. 25) Можемо претпоставити да су ови фрагменти остаци погребног ритуала о коме је већ било речи (они, како ћемо видети, хронолошки одговарају налазима из гробова).

У гробу 1 уочени су мањи трагови неке угљенисане материје, а у гробу 2 су по целом скелету у већој мери констатовани остаци угљенисаног дрвета. Често се у хришћанским гробовима наилази на такве остатке, а у етнографској литератури постоје и добро позната објашњења за те појаве. У традицији српског народа постоји обичај кађења гробне раке уколико се покојник одмах не сахрани у ископаној раци, јер се сматрало да ће у њу ући зли духови.³⁶ Такође је постојао и обичај да се покојник површно спали, односно да се пали око гроба пошто је покојник већ сахрањен, што је подсећало на стари обичај спаљивања покојника, јер се тако бранило против вампирења.³⁷ Познато је да су Срби више векова након примања хришћанства упражњавали обичај спаљивања покојника који је био примаран пре покрштавања. Овакви обичаји који су забележени током XVIII и XIX века говоре о дубоко укоренењем веровањима и страховима живих од мртвих. У гробу 2 констатована је већа количина угљенисаног дрвета преко покојника и у самој гробној раци, тако да је можда реч о обичају површног спаљивања покојника пошто је стављен у гроб. И појава угљенисаних остатка у гробовима или у слојевима изнад гробних рака такође се може објаснити ложењем ватре на гробљу када се спремао храна за гозбу која је приређивана у част умрлог.³⁸ Осим ова два гроба из Орнице, остаци који упућују на овакве обичаје констатовани су и у хришћанском гробу из хумке 1 на локалитету Бабињак у Доњој Крварици.

Гробни налази из ова два гроба су скромни, али на основу њих добијамо неке значајне податке. Бронзано дугме и три златне алкице из гроба 1 чинили су саставни део одеће у којој је похрањена покојница. Дугме се налазило испод доње вилице и вероватно је служило за закопчавање неке кошуље у пределу грла, док су златне алкице могле бити ушивене као украс на тој кошуљи или неком одевном предмету који се носио преко ње. Оваква дугмад су чест налаз на локалитетима у околини Новог Пазара и Пештеру где су датована у период

36 Гордана Марјановић-Вујовић, *н. д.*, 68.

37 Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, Београд, 1930, 48–50. Веселин Чајкановић, *н. д.*, 122.

38 Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982, 55.

од XIV до XVII века.³⁹ У околини Чачка нађена су на локалитетима Гушевац у Мрчајевцима и Црквина у Трнави где су датовани у период XIV–XVI века.⁴⁰ На некрополи у Смедеревском граду оваква дугмад су сврстана у налазе XIV–XVI века, али је наглашено да су се користила и у XVII–XVIII веку.⁴¹

Копче и петље нађене у пределу потколеница гроба 2 могле су бити коришћене за закопчавање ногавица на панталонама. Тако су се закопчавале чакшире у шумадијској ношњи.⁴² У српској народној ношњи оне су стављане и на тзв. тозлуке (дизлуке), доколенице, које су ношене преко ногавица панталона. На овим доколеницама налазиле су се траке које су их причвршћивале и украшавале, а стезане су помоћу копчи и петљи.⁴³ У писаним изворима из XV века овакве копче називале су се мамбрете, а користиле су се за закопчавање различитих делова одеће. Прављене су од различитих метала и биле су различитих величина.⁴⁴ Копче, које су такође констатоване у гробу у пределу потколеница, нађене су на некрополи око цркве у манастиру Троноши, али нису прецизно датоване, јер је наглашено да овакви налази нису хронолошки осетљиви⁴⁵, као и у цркви у Смедеревском граду, где су датоване у средину XV века.⁴⁶ Такође, документоване су и у једном гробу на некрополи у Миријеву, али у пределу груди, и ту су датоване у млађи период некрополе, у период од XV до почетка XVIII века.⁴⁷ Још су нађене и на некрополи унутар Смедеревске тврђаве у два гроба (исто у пределу груди). Овде су копче датоване у другу половину

- 39 Драгица Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Глоговику*, НПЗ 10, Нови Пазар, 1986, 39. (Т. I/1–5, Т. II/3–4); Иста, *Напреље – остаци средњовековне цркве и некрополе*, НПЗ 12, Нови Пазар, 1988. (31, Т. I/1–4); Иста, *Некропола цркве на Радишића брду код Сјенице*, НПЗ 18, Нови Пазар, 1994. (20–21, Т. I); Војислав Јовановић, Душица Минић, Славенка Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта код Новог Пазара*, НПЗ 14, Нови Пазар, 1990, 40. (сл. 17/а); Марко Поповић, *Околина манастира Сопоћани, остаци средњовековних насеља, некропола и црквина*, НПЗ 17, Нови Пазар, 1993, 15. (сл. 7/2)
- 40 Оливера Марковић, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*, 44. (Т. I/ 7,7а, 8); Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље*, 103. (Т. I./9,10,14,18).
- 41 Млађан Цуњак, *Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве, резултати археолошких истраживања*, Саопштења XXVII–XXVIII, Београд, 1995–1996, 190. (сл. 26, 27)
- 42 Mirjana Prošić-Dvornić, *Narodna nošnja Šumadije*, Zagreb, 1989, 19.
- 43 Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд, 1999, 354–355; Радојко Николић, *Народна ношња на надгробним споменицима*, ЗРHM XX, Чачак, 1990, 172.
- 44 Бојана Радојковић, *Накит код Срба*, Музеј Примењене уметности, Београд, 1969, 49.
- 45 Милица Јанковић, *Археолошка истраживања у манастиру Троноши*, Саопштења XVI, Београд, 1984, 162. (сл. 13/4; сл. 14)
- 46 Млађан Цуњак, *Ископавање унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд, 1984, 256. (Т. III/3)
- 47 Марија Бајаловић-Бирташевић, *н. д.*, 32, 37–40. (Т. XV/1, Т. XIX/1)

XV века, али је указано на то да су коришћене и пре и после овог периода.⁴⁸ У манастиру Арача нађено је више оваквих копчи које су датоване у XV–XVI век.⁴⁹ На локалитетима Катедрала и Сашка црква на Новом Брду користиле су се у неизмењеном облику у прилично дугом временском периоду (од XIV до XIX века),⁵⁰ а на локалитету Мађарско гробље код Колубаре, где су налажене у више гробова, такође су датоване у млађе време (друга половина XVIII и прва половина XIX века).⁵¹ Код свих наведених аналогних примерака копче имају одговарајуће петље које нису кружног облика као у случају гроба из Орнице, већ су сличне као и копче (имају два отвора за пришивање и један проширени део за који се качила кукица). Осим тога, све копче су од бронзане жице за разлику од копчи из Орнице које су од гвожђа.

Као гробни прилог у гробу 1, нађен је фрагментовани напрстак који вероватно упућује на занимање покојнице или означава њену женску улогу током живота. Познати су примерци напрстака који су налажени и у мушким гробовима кројача,⁵² али сматрамо да је овде ипак реч о женском гробу. У српским погребним обичајима забележен је чест случај да се уз девојке у гроб стављају игла, кудеља или вретено, као што се уз ђака ставља књига, а уз мало дете играчка.⁵³ Овакав налаз није хронолошки осетљив. За овај напрстак налазимо аналогije у средњовековном Сталаћу, манастиру Арача и у Доњем граду Београдске тврђаве, с тим што на тим локалитетима нису налажени у гробовима. У Арачи је напрстак нађен унутар дворане манастирског комплекса који је настао у последњим деценијама XV и трајао до средине XVI века.⁵⁴ Још један напрстак нађен је у централном делу палате у Сталаћу.⁵⁵ Овај град је имао врло ограничен период постојања, а то је период последње три деценије XIV и прве деценије XV века,⁵⁶ што је врло захвално за датовање материјала нађеног унутар града. У Доњем граду Београдске тврђаве нађена су три напрстка који су

- 48 Млађан Цуњак, *Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, 190.
- 49 Небојша Станијев, *Арача, цркве, манастир, некропола*, Нови Сад, 2004, 74, кат. бр. 47, 77.
- 50 Слободан Фидановски, Емина Зечевић, *Средњовековна гробља у Рипњу код Београда*, Годишњак града Београда LIII, Београд, 2006, 50. (нап. 129)
- 51 Зоран Симић, Мирјана Благојевић, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Колубара 2, Београд, 1995, 77. (сл. 6)
- 52 Војислав Јовановић, Сима Ђирковић, Емина Зечевић, Вујадин Иванишевић, Весна Радић, *Ново Брдо*, Београд, 2004, 138. (сл. 72)
- 53 Веселин Чајкановић, *н. д.*, 117.
- 54 Небојша Станијев, *н. д.*, кат. бр. 144. (Т. X)
- 55 Dušica Minić, Obrenija Vukadin, *Srednjovekovni Stalac*, Beograd, 2007. (sl. 86/27, kat. br. 49)
- 56 *Исто*, 10.

датовани у период XVI–XVII века – два потичу из једне грађевине опредељене у млађи турски хоризонт, а један из насипа на Дунавској падини.⁵⁷ Још неки напрстци су налажени на локалитетима где су датовани у период од друге половине XI до средине XV века, а то су Мачванска Митровица, Ново Брдо, Диногоција, Трново и Перник.⁵⁸

Два глеђосана фрагмента која су нађена приликом скидања откопних слојева у сегменту Ц, где су истражени и гробови, могу се повезати са обичајем ритуалног разбијања посуда над гробом или као остатак погребне гозбе. Реч је о фрагментима посуде (лонца, бокала или крчага) који су украшени жуто-зеленом глеђи преко беле енгобе. Аналогије за овакво украшавање налазимо на више локалитета код различитих врста посуда које су датоване у период од краја XIV до XVII века.⁵⁹

Можемо претпоставити да су ова два гроба хронолошки блиска, односно да су покојници сахрањени у приближно исто време. Да су били сахрањени у истом временском моменту, гробови би били паралелни и идентично оријентисани или би ово био двојни гроб. У некрополама се понекад јављају двојни гробови – када су у истој раци сахрањена два покојника, вероватно у неком сродству. Овде се два гроба налазе један уз други и то вероватно мушки и женски, тако да је по свој прилици реч о два сродника који су сахрањени у приближно исто време, али у различито доба године, јер нису исто оријентисани. И гробни инвентар показује да би гробови могли бити хронолошки блиски, а мала је вероватноћа да се у истом делу хумке и тако близу сахране два покојника у великом временском размаку. На основу бројних аналогија за материјал из гробова можемо их датовати у период XV–XVII века.

* * *

На основу изнетих података са шест локалитета, видимо да истражен број хришћанских гробова у праисторијским хумкама у околини Чачка није занемарљив. Највише гробова (197) истражено је на локалитету Гушевцу у Мрчајевцима, док је на некрополи Умке у Атеници истражено њих 24. На локалитету Бабињак у Доњој Краварици истражена су три хришћанска гроба (два у једној и један у другој хумци), два на Орници у Гучи и по један на

57 Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, 2004. (кат. бр. 279, 280, 455, сл. 108)

58 Dušica Minić, Obrenija Vukadin, *n. d.*, 137.

59 Исто, 82. (тип VIII/4, кат. бр. 49, Sl.56/1,2, 101/1); Vesna Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd, 2003, 101–103. (тип II–2, сл. 3); Емина Зечевић, Дејан Радичевић, *Керамика Ђурђевих Ступова*, НПЗ 25, Нови Пазар, 2001, 47–51. (сл. 14/5–10, сл.15/3)

локалитетима Гротница у Гучи и Велико поље у Јанчићима. Гробове са наведених локалитета можемо датовати од XII до XVII–XVIII, а можда и до XIX века, јер се гробови без налаза са Бабињака, Великог поља и Гротнице не могу поуздано датовати. За гробне налазе који су констатовани у малом броју гробова може се рећи да су врло скромни. На истовременим некрополама у српском Подунављу, Босни и Херцеговини, Македонији, налажено је много више накита и предмета за украшавање, али су ова подручја много боље истражена него чачански крај и Западно Поморавље.

Формирање хришћанских некропола на праисторијским хумкама може се објаснити на два начина: истакнутим положајем хумке у односу на околни терен, као и потребом мештана да наставе сахрањивање на месту где су знали да постоје старији гробови. Као и данас, и некада је вероватно постојао обичај да се гробље налази на неком доминантнијем месту (на мањем брду, ћувику или брегу). Неретко се хришћанска гробља налазе на местима која су коришћена у прошлости, на рушевинама старије цркве, неке грађевине или на остацима утврђења, што указује на постојање традиције на том месту. Те рушевине су биле видљиве, па су због тога коришћене за формирање некропола. Међутим, за старије гробове у хумкама становници су могли да сазнају пошто су почели са сахрањивањем у хумци или обрађивањем земље. Приликом копања рака они су наилазили на камен из праисторијских гробних конструкција који су користили за ограђивање гробова или су уз покојнике стављали по један или неколико комада камена (локалитети Умке и Гушевац). Ова пракса се може објаснити коришћењем камена у функцији учвршћивања укопа или у контексту неких погребних обичаја и веровања.⁶⁰ На Гушевцу су у једном гробу нађене праисторијске ћилибарске перлице које су секундарно стављене у овај гроб као прилог, што указује на поштовање налаза из старијих гробова.

Савремено гробље на локалитету Гротница у Гучи настало је на простору праисторијских хумки. Мештани су вероватно одавно знали за старије гробове на овом месту, али не можемо да претпоставимо када је овде отпочело прво сахрањивање хришћана и да ли је тада примаран повод за сахрањивање био истакнут положај хумке или сазнање да се ту већ сахрањивало. На основу једног истраженог хришћанског гроба из хумке IX, с обзиром да у њему није било налаза, не може се одредити када је започето сахрањивање. И данашње Видовско – пријеворско гробље је настало на праисторијским хумкама. Оне нису истраживане, па се не зна да ли у њима има секундарно укопаних хришћанских гробова.

Интересантно је и питање зашто су се у неким хумкама сахрањивали по један или два покојника. Рекли смо да постоји могућност да је у неким хумкама било још хришћанских гробова, али свакако да нису у питању некрополе са већим бројем сахрана, већ појединачни гробови. То указује на одређено веровање

60 Дејан Радичевић, *Средњовековно српско гробље...*, 86.

и издвајање појединаца из заједнице због неких, нама непознатих, разлога. Одговор можда лежи у причи мештана из Ртара према којој је у једној хумци сахрањен извесни младић Веља који је у животу био сам, па се и локалитет на коме се налази хумка назива Вељин гроб.⁶¹ У односу на локалитете које ћемо навести као аналогије, а на којима је документовано од десет па до неколико десетина хришћанских гробова, четири локалитета (Бабињак, Орница, Гротница и Велико поље) са по једним или два гроба, представљају појаву за коју се можда може рећи да је особена за чачански планински крај (Драгачево и Каблар).

Појава сахрањивања током средњег века и у новијем добу у праисторијским тумулима забележена је и на више локалитета у западној Србији (Радовашница код Шапца, Клинци у околини Ваљева, Добрача код Крагујевца, Бела Црква, Вране код Ариља)⁶², али и на Пештерској висоравни (Глоговик).⁶³ Шефик Бешлагић, који се бавио проучавањем стећака у Босни и Херцеговини, уочио је да су на више места некрополе са стећцима формиране на илирским тумулима.⁶⁴ Овакви случајеви су познати са Гласинца у Босни где је истражено више праисторијских тумула.⁶⁵ Бешлагић је утврдио да постоје и хумке које су формиране у средњовековном периоду и да су коришћене као надгробна обележја. Такве хумке су биле мањих димензија, пречника око 5–6 метара. Испод њих је констатован по један или два хришћанска гроба за које је утврђено да нису накнадно укопавани у хумке, већ да су укопавани испод нивоа земље, а да је онда накнадно прављен насип.⁶⁶ Коришћење праисторијских хумки за погребне обичаје у средњем веку потврдио је и Ђорђе Јанковић приликом истраживања српских громила.⁶⁷

Видели смо да се хришћанске некрополе на праисторијским хумкама јављају на подручју западне Србије, Рашке и Босне и Херцеговине, што не значи да их

61 Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, *н. д.*, 170.

62 Момир Церовић, *Резултати археолошких ископавања тумула у Радовашници*, Годишњак Народног музеја у Шапцу 9, Шабац, 2008, 7–48; Михаило Валтровић, *Преисторијске старине у ваљевском и подринском округу*, Старице, год. X, књ. 3 и 4, Београд, 1893 (1900), 76–77; Милутин и Драга Гарашанин, *Средњовековно српско гробље у Добрачи*, Старице н.с. V–VI/1954–55, Београд, 1956, 191–203; Исти, *Ископавање тумула у Белотићу и Белој Цркви*, ЗРNM I, Београд, 1958, 33–39; Јармила Ђурић, *Резултати истраживања средњовековне некрополе у Вранама код Ариља*, ЗРNM XXIV, Чачак, 1994, 41–46.

63 Драгица Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Глоговику*, 27–41.

64 Šefik Bešliagić, *н. д.*, 43.

65 Irma Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, GZM n. s. VI, Sarajevo, 1951, 262–263.

66 Šefik Bešliagić, *Stećci u dolini Neretve*, *Naše starine* II, Sarajevo, 1954, 210; Исти, *Stećci – kultura i umjetnost*, 48. Аутор је указао на могућност да ће будућа истраживања показати да су неке хумке за које се сматрало да су праисторијске, формиране, у ствари, у средњем веку.

67 Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, Београд, 1998, 109.

нема на другим подручјима. Ова појава свакако захтева једно шире проучавање које би требало да обухвати и друге делове Србије, као и суседне земље у којима се јављају праисторијске хумке. Сакупљањем података из различитих области сигурно би се дошло до неких општих закључака о хришћанском сахрањивању у праисторијским хумкама. Остаје да се нека будућа истраживања усмере у овом правцу.

Burial during Middle Ages and Later Period in the Prehistoric Mounds in Cacak Region

It is noticed that Christian burial in pre historic mounds exist in Cacak region. On two localities, at Gusevac in Mrcajevci and Umke in Atenica Christian necropolis were developed on the mounds from the period of Iron Age. Necropolis at Gusevac included about 200 graves which date back to older (XII–XIII century) according to the findings of jewelry and parts of clothes, and a younger horizon of burial (from XIV–XV century to the end of XVII or beginning of XVIII century). On the Umke locality a smaller necropolis of 24 graves was researched and they can be dated to the period from XIV to XVI century, with a possibility for later dating according to the cloth remains from the two graves. Out of chronologically indicative findings from the necropolis in Umke there is only one ring which date back to XIV century and one tomb stone which could be, according to ornaments and shape, dated back to XV–XVI century. Mounds from the Bronze Age, on the Veliko polje in Jancici, Grotnica in Guca and Babinjak in Donja Kravarica were also used for burial of Christians and one grave per each was found, while in the mound 2 in Babinjak there were two graves. Graves from these localities did not have any findings, thus more precise dating was not possible. In the mound from the locality Ornica in Guca, also from the Bronze Age, two Christian graves were researched with findings which could be dated in the period from XV to XVII century. Remains of carbonized wood or findings of ceramic fragments in some graves point at customs which used to be common among Serbian people in burial ceremony. These customs are fumigation of the grave before the burial or incomplete burning of the deceased, as well as ritual dish breaking in which food was brought to the graveyard.

The manner of burring Christians in pre historic mounds has been recorded in many localities of Western Serbia, Raska and Bosnia and Herzegovina. That can be explained by distinguished appearance of the mounds in contrast with surrounding terrain as well as tradition of burring on the places where it was known that there were older graves. It would be very interesting to broaden the study of this matter to other parts of Serbia, as well as to neighboring countries, where prehistoric mounds were found.

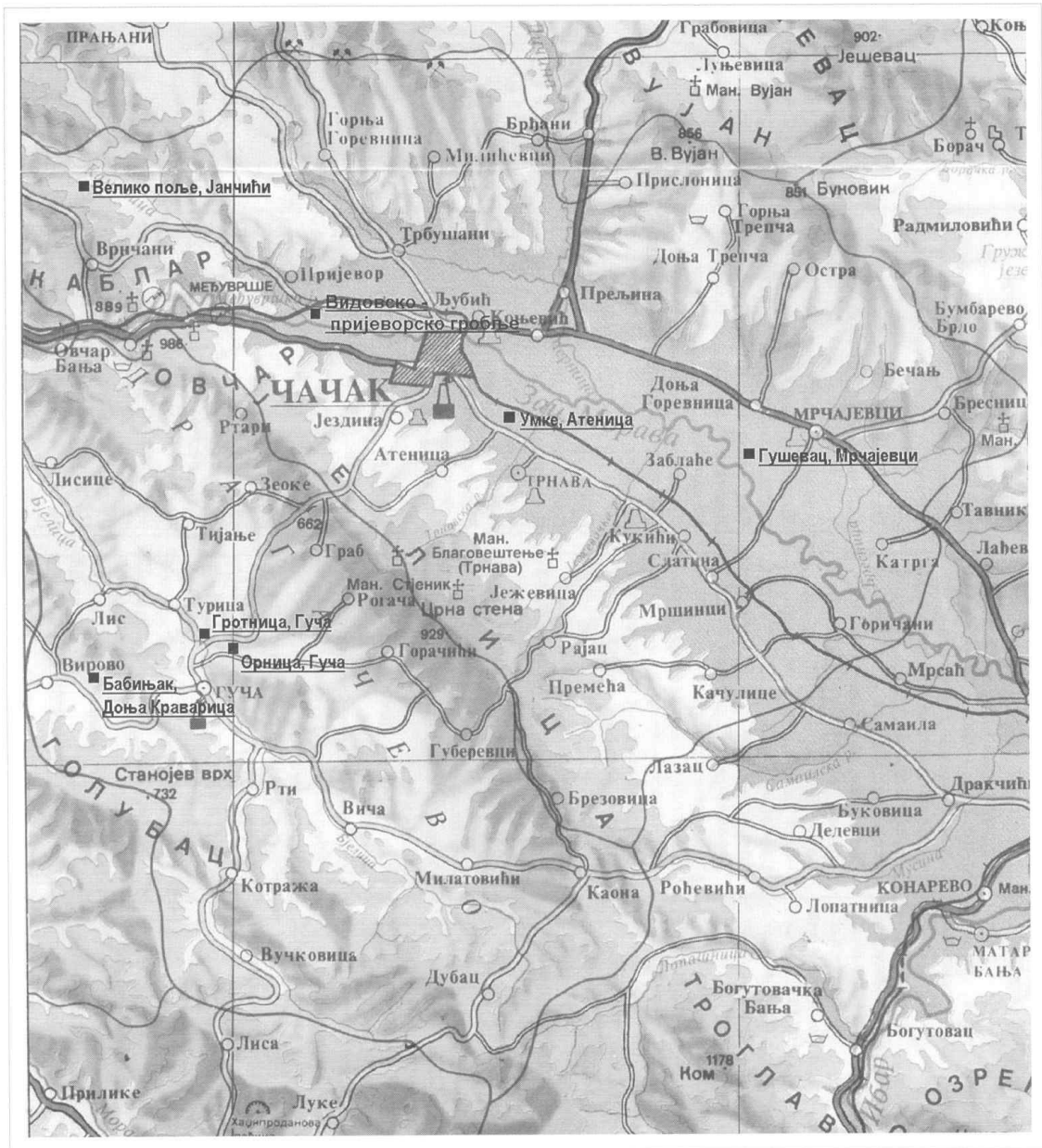
Milica VESELICIC

L'enterrement durant le Moyen-Âge et de temps nouveaux dans les tertres préhistoriques dans la région de Cacak

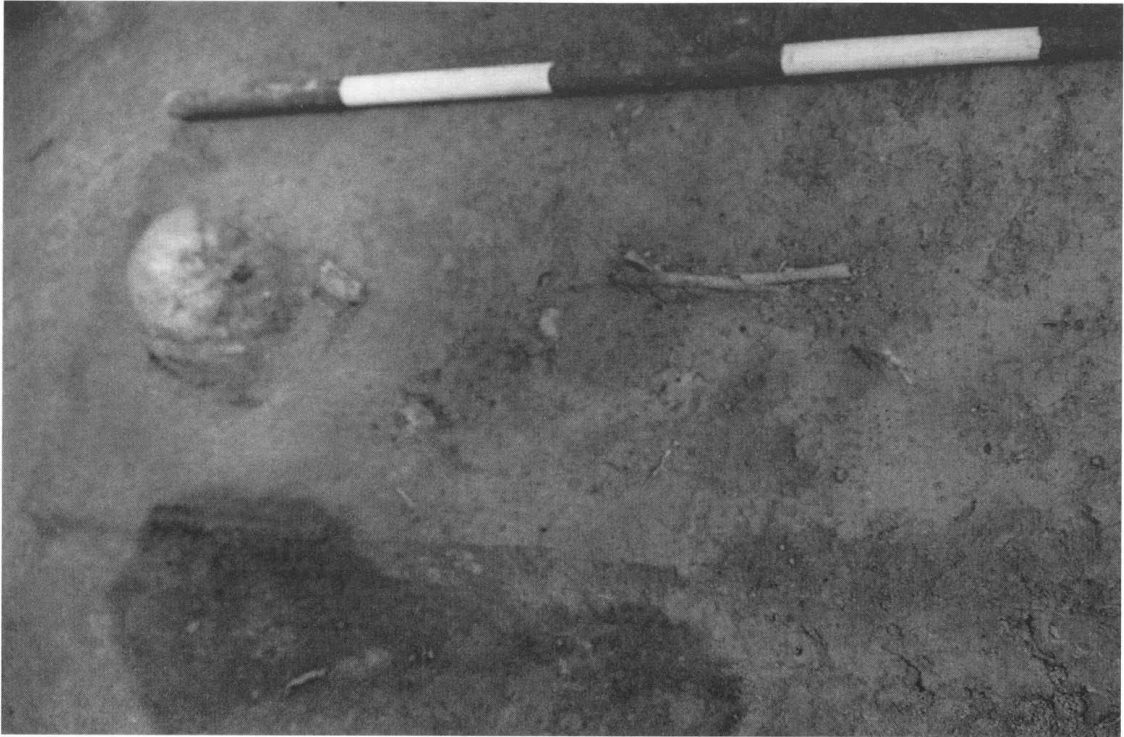
Dans la région de Cacak, on remarque une apparition d'enterrement chrétien dans les tertres préhistoriques. À deux localités, sur le Gusevac à Mrcajevci et sur les Umke à Atenica se sont développées des nécropoles chrétiennes sur les tertres de la période plus ancienne de l'âge du fer. La nécropole sur le Gusevac compta environ 200 tombeaux, qui furent, d'après des trouvailles de bijoux et de vêtements, datés au plus ancien (XIIème – XIIIème siècle) et au plus récent horizon d'enterrement (du XIVème – XVème siècle à la fin du XVIIème ou au début du XVIIIème siècle). À la localité d'Umka fut explorée une nécropole plus petite avec 24 tombeaux qui peuvent pareillement être datés à une époque plus ample, de la période du XIVème au XVIème siècle, avec une possibilité aussi de datation ultérieure d'après les restes de tissus de deux tombeaux. Parmi les trouvailles chronologiquement indicatives de la nécropole sur les Umke provient seulement une bague qui est datée au XIVème siècle et un monument funéraire qui, d'après sa forme et son ornementation, pourrait être daté au XVème – XVIème siècle. Les tertres de l'âge du bronze, sur Veliko polje à Jancici, Grotnica à Guca et Babinjak à Donja Kravarica, furent également utilisés pour l'enterrement des chrétiens et à l'intérieur de chaque on constata une tombe, tandis que dans le tertre 2 à Babinjak il y eut deux tombes. Les tombeaux de ces localités ne possédèrent aucune trouvaille, et par conséquent il n'est pas possible d'exécuter une datation plus précise. Dans le tertre de la localité Ornica à Guca, également de l'âge du bronze, furent examinés deux tombeaux chrétiens avec des trouvailles qui peuvent être orientées à la période du XVème au XVIIème siècle. Les restes d'un arbre carbonisé ou les trouvailles de fragments de céramique dans certaines tombes font ressortir les coutumes que mit en pratique en grande quantité le peuple serbe à l'occasion de l'enterrement du défunt. Il s'agit de la pratique d'encensement de la fosse tombale avant l'enterrement ou de la coutume d'incinération superficielle du défunt, ainsi que du brisement rituel de récipients dans lesquels fut apportée la nourriture au cimetière.

Le phénomène d'enterrement des chrétiens dans les tertres préhistoriques fut relevé sur plusieurs localités dans l'ouest de la Serbie, à Raska et en Bosnie et Herzégovine. Ceci peut être expliqué par les positions saillantes des tertres par rapport au terrain environnant, tout comme par l'existence de la tradition d'enterrement dans des emplacements où l'on savait qu'il y avait des tombes plus anciennes. Il serait intéressant d'élargir l'étude de ce phénomène également sur les autres parties de la Serbie, ainsi que dans les pays limitrophes, où apparaissent des tertres préhistoriques.

Milica VESELICIC

Карта са локалитетима на којима су констатоване хришћанске некрополе и појединачни гробови у праисторијским хумкама

Сл. 1. Бабињак - хумка 1, гроб 2

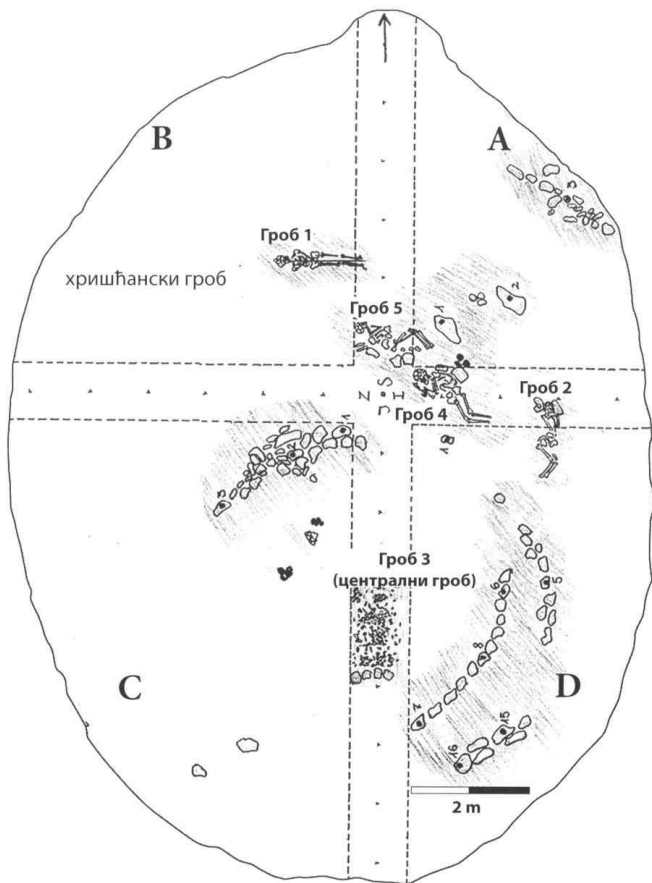
Сл. 2. Бабињак - хумка 2, гроб 1

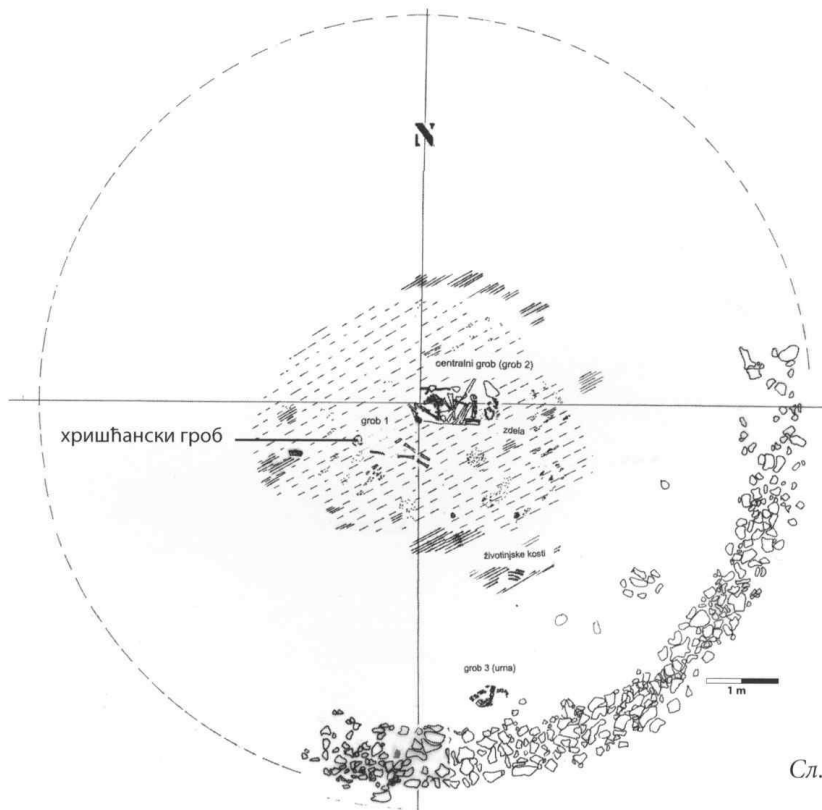
Сл. 3. Бабињак - хумка 2, гроб 2

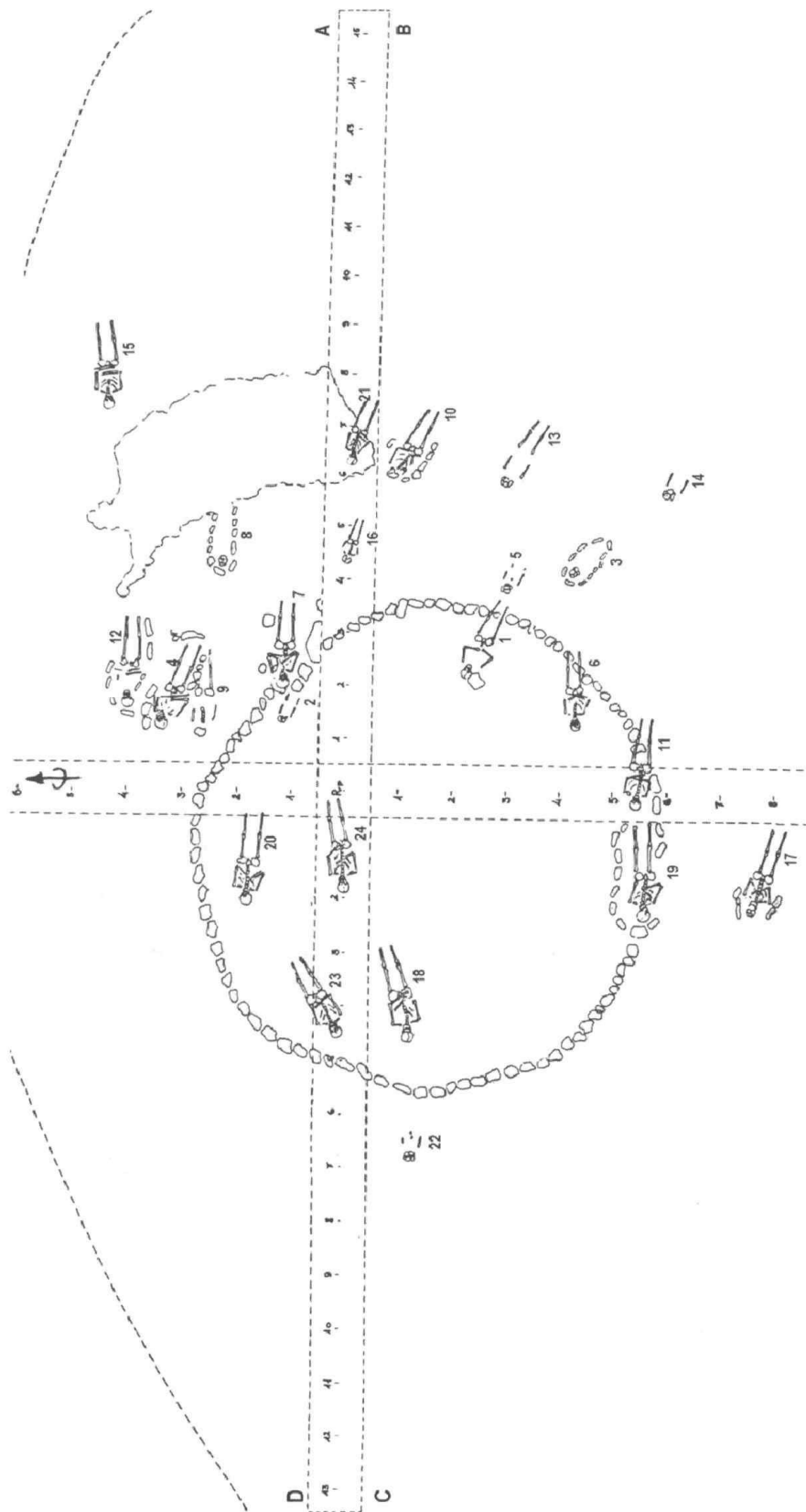
*Сл. 4. Бабињак - хумка 2, каричица из слоја
(фото: М.Бојовић)*

Сл. 5. Гротница,
хумка IX

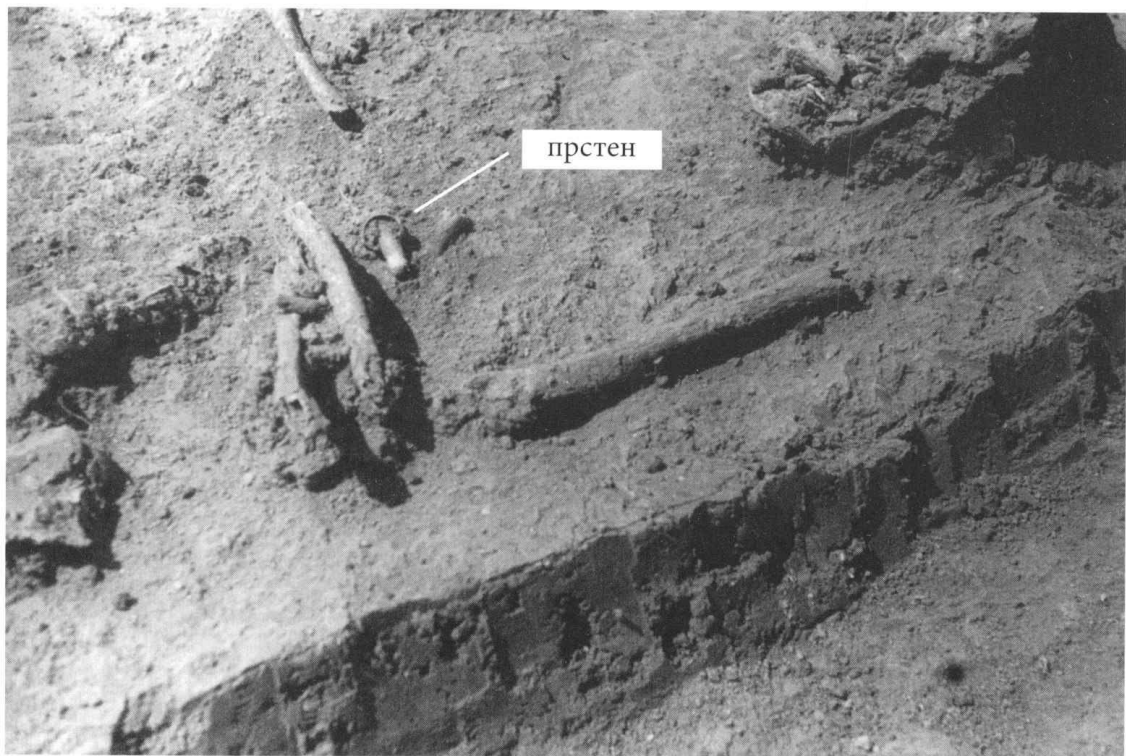
Сл. 6. Велико поље у
Јанчићима

Сл. 7. Умке у Атеници, хришћанска некропола на хумци I

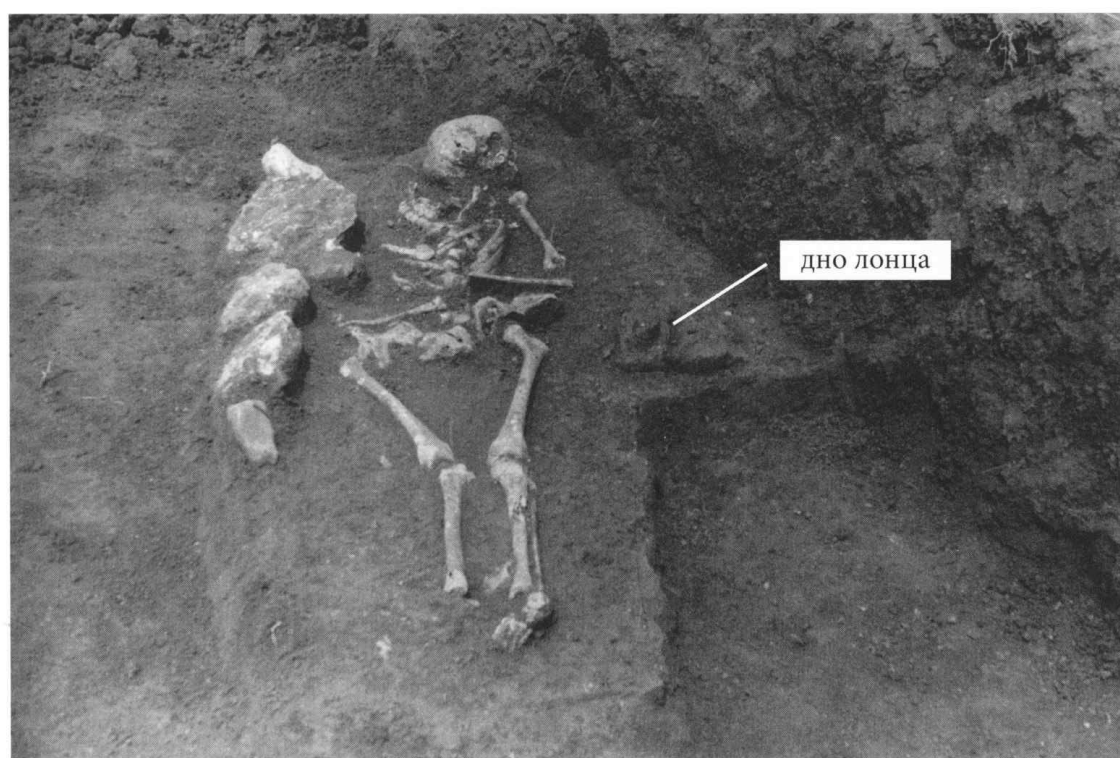
Сл. 8. Умке у Атеници, хумка I, гроб 1

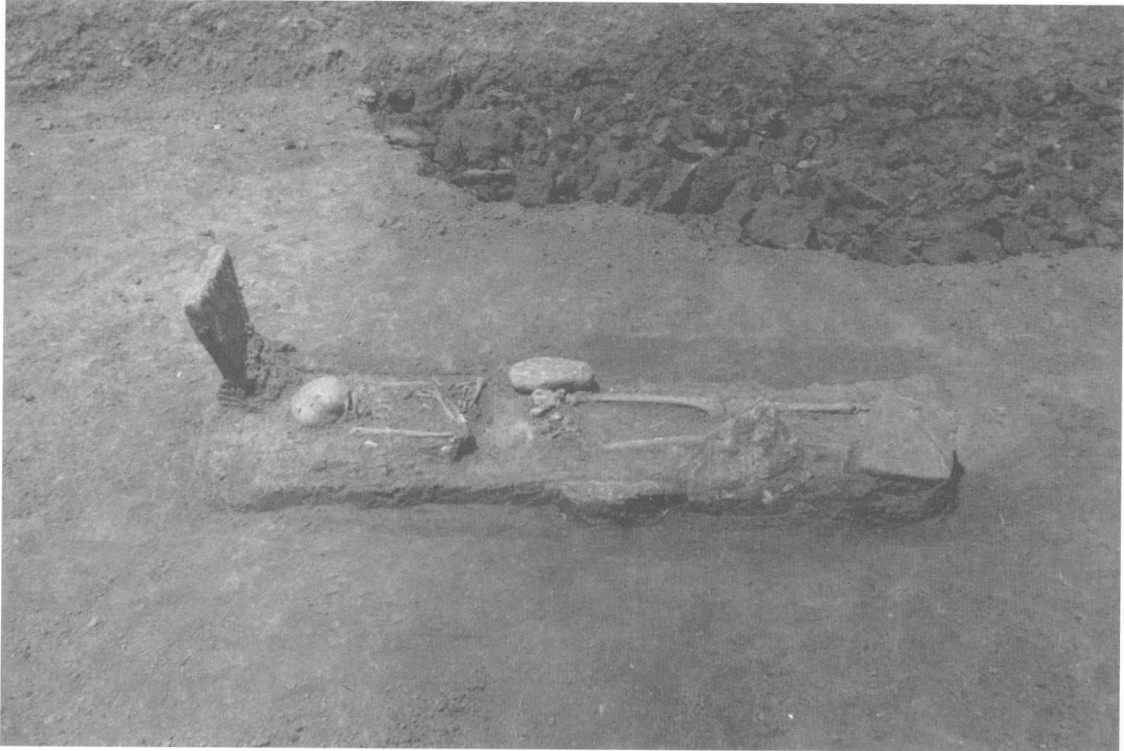
Сл. 9. Умке у Атеници, хумка I, гроб 1 (деталј са прстеном)

Сл. 10. Умке у Атеници, хумка I, гроб 7

Сл. 11. Умке у Атеници, хумка I, гроб 10

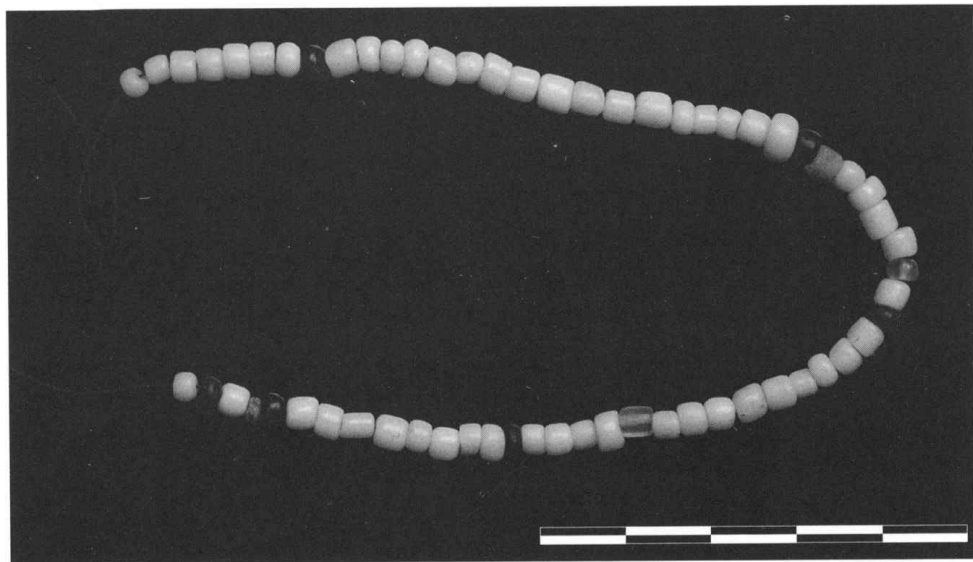
Сл. 12. Умке у Атеници, хумка I, гроб 12

Сл. 13. Умке у Атеници, хумка I, гробови 18 и 23

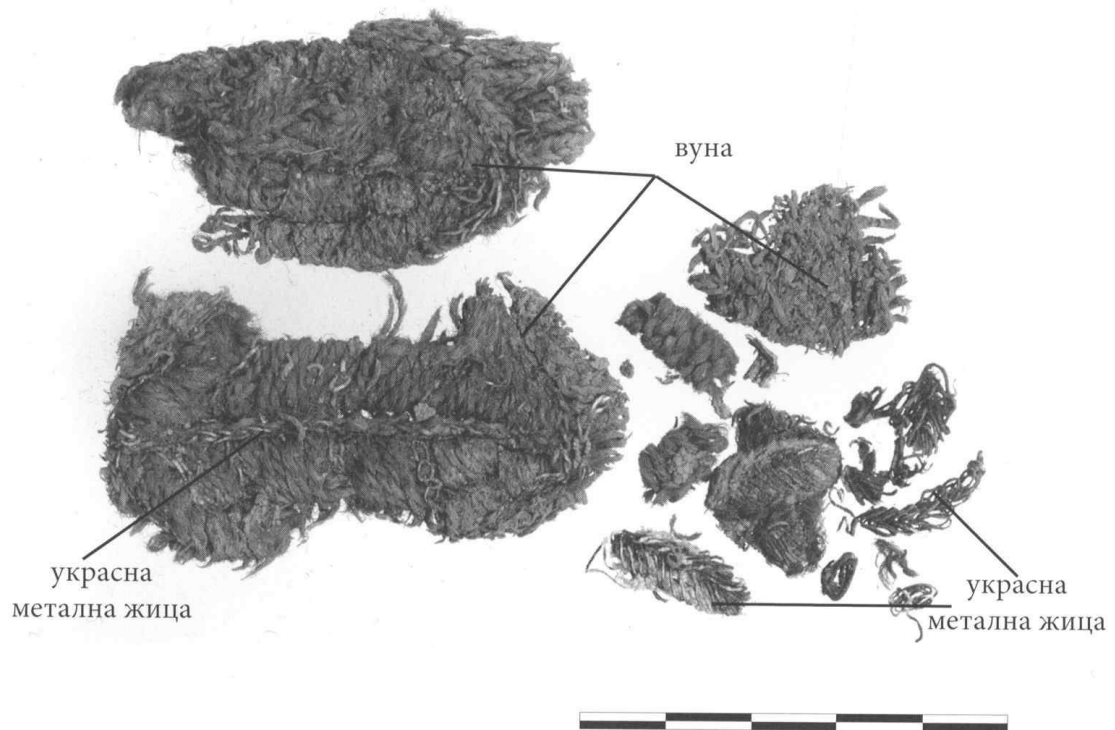
Сл. 14. Умке у Атеници, хумка I, гроб 24

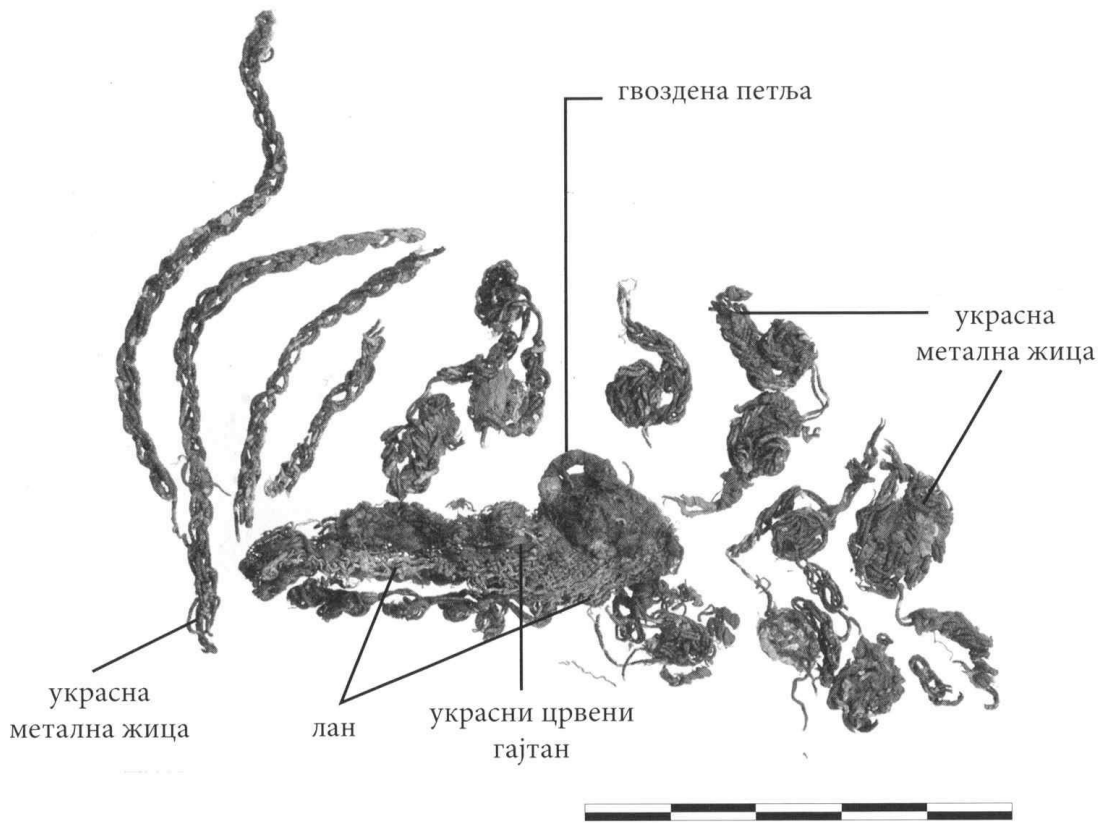
Сл. 15. Умке у Атеници, хумка I, ниска из гроба 1 (фото: М.Бојовић)

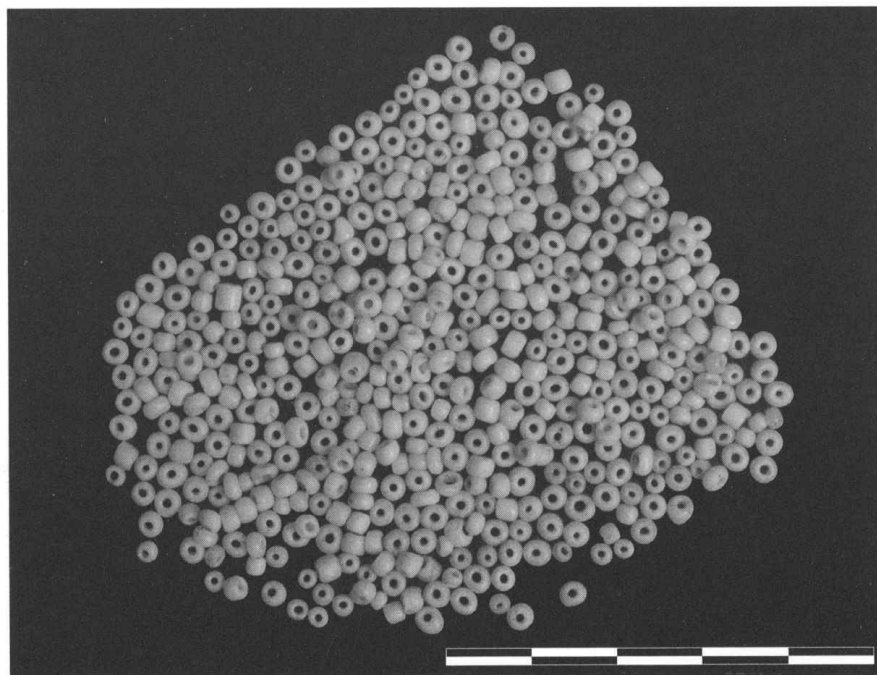
Сл. 16. Умке у Атеници, хумка I, прстен из гроба 1 (фото: М.Бојовић)

Сл. 17. Умке у Атеници, хумка I, остаци тканине из гроба 4 (фото: М. Бојовић)

Сл. 18. Умке у Атеници, хумка I, остаци тканине из гроба 7 (фото: М. Бојовић)

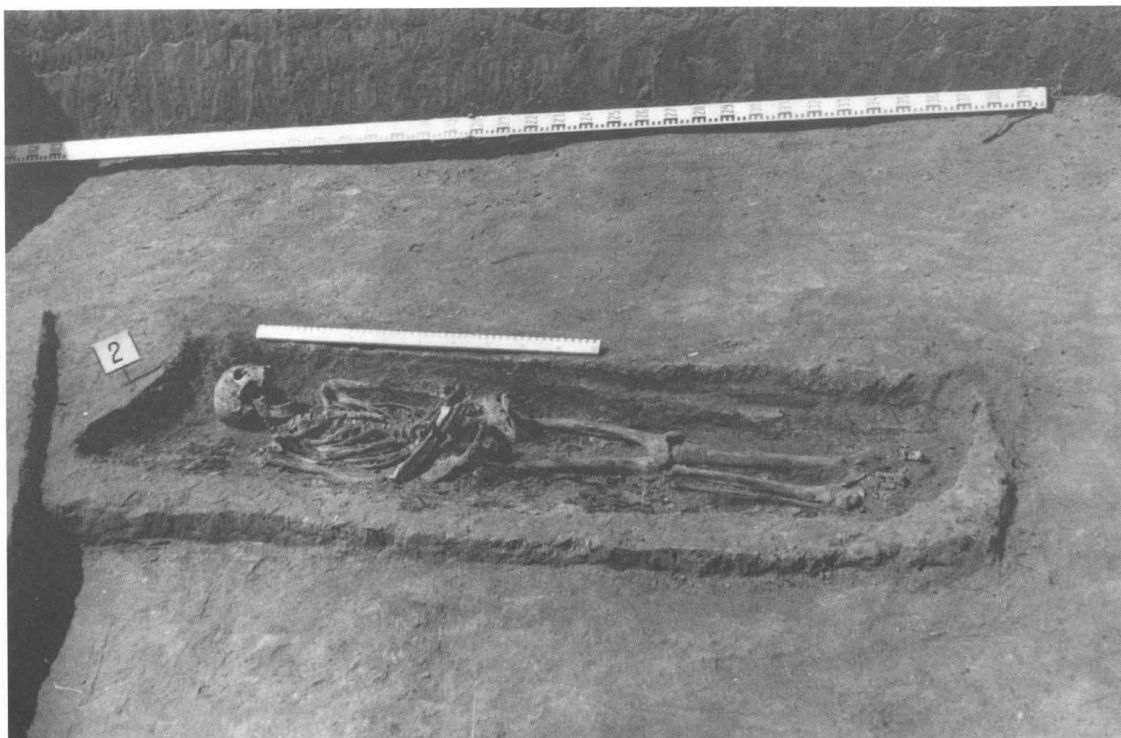
Сл. 19. Умке у Атеници, хумка I, перлице из гроба 7 (фото: М. Бојовић)

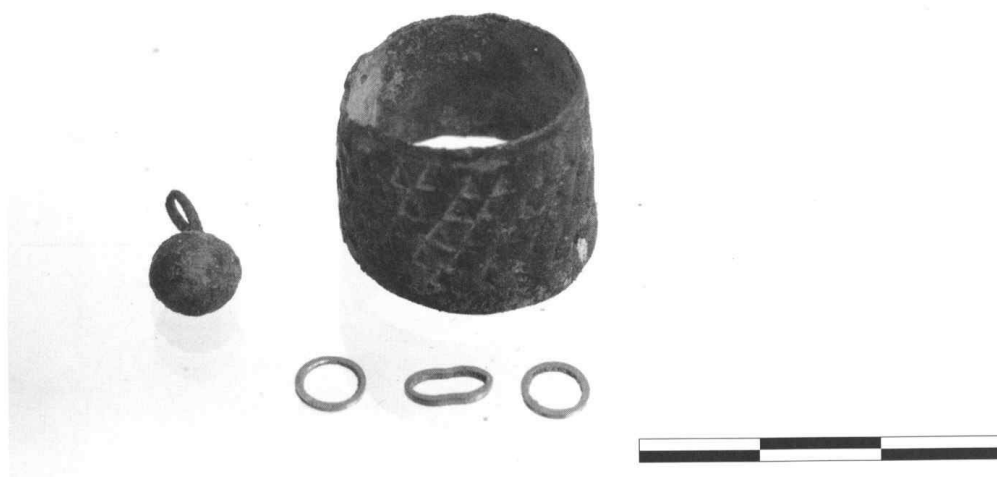
Сл. 20. Орница, гробови 1 и 2

Сл. 21. Орница, гроб 1 (детал са напрстком)

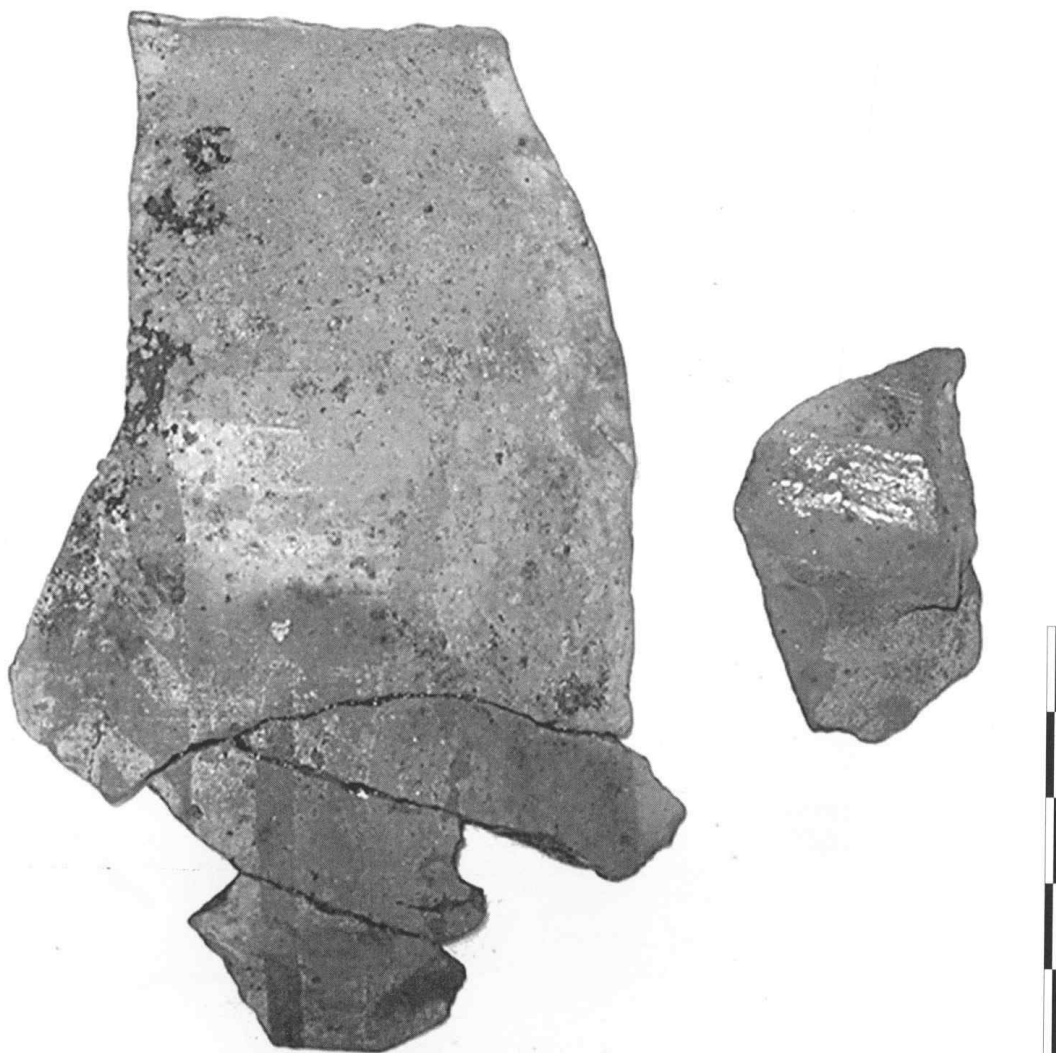
Сл. 22. Орница, гроб 2

Сл. 23. Орница, налази из гроба 1 (фото: М. Бојовић)

Сл. 24. Орница, налази из гроба 2 (фото: М. Бојовић)

Сл. 25. Орница, кѐрамика из слоја у сегменту Ц (фото: М. Бојовић)